

Friedrich Meinecke

***Fichte és a német
nemzetállam eszméje
az 1806–1813-as években***

Friedrich Schlegel példáján láttuk, hogy a napóleoni rendszerrel szemben támadt univerzális és nemzeti gondolatokhoz már meglehetősen korán nagyon korlátozott és partikuláris érdekek — a feudális rendi államé — járultak. Hogy e fejlődés további folyamatát, mely IV. Frigyes Vilmos köréhez vezetett, alaposabban megértsük, ismét vissza kell térnünk a Németországban újonnan keletkezett nemzeti gondolkodás azon jelentős áramlataihoz, melyek a fenti partikuláris érdektől mentesek ugyan, de szintén felmutatják az egyetemes és a nemzeti gondolatok keveredését. Ama sokféle út közül, melyek e ponton a 18. század kozmopolita világából a 19. század nemzetállamiságába átvezetnek, mégcsak nem is a leg-egyszerűbbek, hanem inkább a bonyolultak és szerteágazóak érdekelnek bennünket. Ha a legrövidebb utakat akarjuk bejárni, akkor egy olyan patriótával kell tartanunk, mint Ernst Moritz Arndt, aki *Germanien und Europa* című írásában már 1802-ben „a nép és az állam egységének” követelményét fogalmazta meg, legalábbis az ideák szintjén, hogy egyúttal persze szomorúan vallhassa be magának: Németország csak egészen szörnyű események révén juthat el „egy nép egységéhez”.¹ A különféle kulturális áramlatok közepette, melyek ifjúkorában hatottak rá, természetes paraszti ösztön és meleg, tiszta szív vezette ezen az úton. Noha a lezáruló 18. század individualista humanitás-eszménye őt is mélyen megragadta, mégis erőteljesen tiltakozott kortársai ama hajlandósága ellen, hogy ezt az eszményt megszabadítsák a földi súlytól és ballaszttól. Nem a tiszta gondolkodás éterében, hanem lent a földön, a népek és az emberek éle-

* E tanulmányban, a magyar Fichte-szakirodalom gyakorlatához igazodva, Fichtének minden említésre kerülő mű címe magyarul olvasható, akár van az adott műnek magyar fordítása, akár nincs. (A kiadó)

tének sokoldalú valóságában kereste az emberi erők működésének terét, és így találta meg — mégha csak a jövő homályos sejtelmében is — a nemzeti államot, mégpedig egy olyan nemzeti államot, amelyik azon alapul, hogy az állam nemcsak az államnemzetet, hanem a kultúrnemzetet is gyökeresen áthatja.² Épp ezért Arndt is viszolygott II. Frigyes államgépzetének hideg haszonelvűségétől, de mégsem egy szabad népállam csupasz, üres, absztraktul kiötlött eszményképét állította vele szembe. Nagyra kell becsülnünk benne, hogy volt valamiféle — bár homályos és általános — érzéke az államélet nyers realitása iránt. Földi szükségszerűségéből, földi alkotóelemekből tevődött össze az állam, mondta, és csak ezek révén tartható fenn; esetlen, földi törvények érvényesülnek benne. De mi lenne akkor, vetette közbe, ha „ezek a földi törvények örökkévalók s így elégségesek lennének a világ és az államok alakításához és fenntartásához”? E gondolat persze, tette hozzá, csak sejtésként lepte meg, mint egy villanás az éj sötétjében.³ Így az előtt az út előtt állt, amelyen később Ranke járt: az örökkévalót a földi-empirikusban, a történelmet és az államot uráló hatalmakat nem a történelem és az állam fölött, hanem bennük magukban kell keresni. Nem minden megindultság nélkül vesszük észre itt annak a történeti-politikai realizmusnak a korai felcsillanását, melyet a 19. század fejlesztett ki.

Csakhogy Arndt nem rendelkezett elegendő szellemi összefogottsággal, és általában véve nem volt elég alapos gondolkodó ahhoz, hogy e gyümölcsöző sejtést tovább kövesse. Ezért inkább gyakorlati, semmint teoretikus téren szerzett múlhatatlan érdemeket a nemzetállam eszméjének kifejlesztésében — míg Fichtének megadatott, hogy mind a gyakorlatban, mind az elméletben nagyobb hatást gyakoroljon, s főként az elméletben, annak ellenére vagy éppen azért, mert ezt megelőzően sokkal fáradtságosabb utat tett meg ennek érdekében, mint Arndt. A nagyobb és gazdagabb gondolkodói munka, amit mindenekelőtt teljesítenie kellett, és az akadályok, amiket el kellett hárítania, hogy a nemzetállam eszméjéhez közelítsen — ezek teszik gondolatait olyannyira érdekessé.

Arndt azért tudott olyan gyorsan és biztosan a nemzetállam eszméjéhez eljutni, mert sok minden megvolt benne abból, ami Fichtében nem, vagy helyesebben szólva amit Fichte elutasított: a röghöz kötött patriotizmus, mely a „honi röghöz, a folyókhoz, a hegyekhez” tapadt. E patriotizmust Fichte még 1804-ben, *A jelenlegi kor alapvonásaiban* elvetette, és a „szellemre, a Nap rokonára” azt a feladatot róta, hogy forduljon el államtól, ha az lehanyagolt, és afelé törekedjen, „ahol fény és igazság honol”.⁴ Az 1804-es év világpolgára aztán 1807-re a német nemzet szónoka lett. Gyakran furcsállták ezt a jelentős felfogásbeli változást, és a szükség

szorongatásával és a tapasztalat iskolájával magyarázták.⁵ Ám Fichte már 1800-ban, midőn a berlini szabadkőművesek előtt filozófiájának célját a rend céljává kívánta tenni,⁶ tudni sem akart valamiféle renyhe és hideg kozmopolitizmusról; a hazaszeretetet és a világpolgári érzületet „bensőleg egynek” látta a tökéletesen képzett ember körében, és úgy vélte: a hazaszeretet a tette, a világpolgári érzület pedig a gondolata; előbbi a jelenség, utóbbi e jelenség belső szelleme, „a láthatatlan a láthatóban”. Már ezek a szavak is mutatják — annak ellenére vagy éppen azért, mert inkább világpolgári, mint nemzeti érzületűek — a belső összetartozást és Fichte mélyebb ismerői, anélkül, hogy e kevésbé figyelemre méltított megnyilatkozásokról tudomásuk lett volna, természetesen soha nem hagyták figyelmen kívül, hogy a váltás nem olyan nagy, vagyis 1804 világpolgársága és 1807 nacionalizmusa egészen szorosan összefügg. „A *Tudománytan* kozmopolitizmusa és a *Beszédek* patriotizmusa egy és ugyanaz a fogalom” — mondja Kuno Fischer,⁷ Windelband pedig így nyilatkozott: „A *Beszédek* e patriotizmusa és a kozmopolitizmus úgy hasonlít egymásra, mint két ikertestvér”.⁸ Az 1804 és 1807–1808 eszménye közti szoros összetartozás felismerhető még az 1806 nyaráról származó *Erlangeni egyetemi tervzetben*⁹ és a patriotizmusról szóló dialógusokban, melyek közül az első szintén 1806 nyarán keletkezett.¹⁰

Az *Erlangeni egyetemi tervzetben* az érzéketlen és tehetetlen patriotizmussal — „amit spártaizmusnak nevezhetnénk” — az önmagával tisztában levő patriotizmust — „amit atticizmusnak is hívhatnánk” — szegezi szembe. Az utóbbi nagyon is összeegyeztethető a világpolgári és a német nemzeti érzülettel, ami egyesül is minden erős emberben. Ugyanakkor azon fájdalmanak is hangot ad, hogy „a legújabb események után egy német nemzet már csak a tudósok köztársaságában létezhet”. De a német nemzet és nyugati szomszédja közti szellemi szakadék még nem tűnt számára olyan mélynek, mint később, a német nemzethez intézett beszédek idején. Hiszen a következő hasonlóságot állíthatta fel: a német törzsek különös jellege úgy viszonyul az általános német nemzeti jelleghez, ahogyan ez az általános új-európai karakterhez; a különös mindkét esetben az általánosból lép elő. Ez volt hát Fichte kedélyállapota a jénai katasztrófa* előestéjén: fájdalmas rezignáció, feltámadó nemzeti érzület, de még nem tiltakozott a nemzet legveszélyesebb ellenségével vállalt szel-

* 1806. október 14-én Napóleon a jénai csatában súlyos vereséget mért a porosz-szász haderőre. Az ezt követő tilsiti béke rendelkezései szerint Poroszország lemondani kényszerült területének feléről.

lemi közösség ellen, és az általánost valójában még mindig többre tartotta, mint a különöst, amit csupán belőle származtatott.

Még világosabb lesz előttünk Fichte felfogása a *Dialógusokban*. Itt azt a véleményét fejezi ki, hogy „kozmpolitizmus valójában nincs is, hanem a valóságban a kozmpolitizmusnak szükségszerűen patriotizmussá kell jálnia”. Am ez éppen azt jelenti, hogy számára e két érzület egybemosódott, és ha annak lényegi elemeit vesszük szemügyre, amit itt igazi patriotizmusnak nevez, akkor ezt tökéletesen be is látjuk. Hiszen a patriotizmus feltétlenül univerzális, célja az emberi nem célja, amiként ezt Fichte tudománytana értette. Egy erre a célra irányuló akarat, tanítja Fichte, természete szerint csak egy közvetlen környezetre képes — kénytelen — hatni, vagyis hatóköre a nemzet. Ezáltal lesz Fichte patrióta, ám kozmpolita marad annyiban, „amennyiben minden nemzeti nevelés [Nationalbildung] végső célja az, hogy ez a képzés kiterjedjen az emberi nemre”.¹¹ Ez a nemzeti nevelés tehát még egyáltalán nem individuális, még nem a történelmi értelemben vett nemzeti nevelés — hanem nem több és nem kevesebb, mint a legfőbb emberi képzés.¹² Egyébiránt a német nemzet volt az, melynek elég ereje volt ahhoz, hogy ezt megteremtse, de a német nemzet ebben a vonatkozásban — így értelmezhetjük Fichte akkori nézetét — mintegy a kiválasztott nép, gyermeke pedig az emberek fia.

E szemléletmódból kiindulva az egyes német államok a fő dolgot tekintve konzekvens módon nem lehettek mások, mint azok az adott tevékenységi körök, melyeken belül egy-egy németnek a nemzeti nevelés, tehát az emberiség képzésének kiszélesítésén kell munkálkodnia.¹³ Ebben az értelemben támaszt igényt Fichte a német-porosz patrióta névre, de a porosz államnak, és egyáltalán az egyes német államoknak mélyebb gyökereket nem tulajdonít: „A poroszoknak a többi némettől való elhatárolása mesterséges, nincs semmi alapja az önkényes és esetleges módon létrejött intézményeken kívül; a németeknek a többi európai nemzettől való elhatárolása természettől megalapozott”,¹⁴ vagyis a közös nyelvre és a nemzeti jellegre vezethető vissza. E gondolat alapján könnyen eljuthatót volna egy egységes német nemzetállam posztulátumához, de szemlátomást nem érzett rá készletést. Akkor is elégedett lenne, ha az egyes államokban uralomra kerülne az új képzés, egyébként pedig nyilván érvényre akarja juttatni, de csak másodlagos érdekként, hogy a poroszok a porosz állam integritása, méltósága és jóléte érdekében is munkálkodjanak.¹⁵ Mindenesetre, hangsúlyozza, a német csak németiségén keresztül lesz porosszá, „amiként csak a rendes, valódi, igaz német rendes porosz”. Ez majdnem pontos megfordítása a hűvös bismarcki kijelentésnek: „a német patriotizmus, hogy tevékeny és hathatós legyen, rendszerint a dinasz-

tikus hűség közvetítésére szorul”.¹⁶ Fichte bizonyára visszaborzadt volna a patriotizmus e fajtájától. „Ám éppen ezért — mondj a Windelband — amit igazi patriotizmusnak nevez, az valójában nélkülöz minden földközeliiséget; Németországa Utópiában található.”¹⁷

Ha szűkkeblűen akarnánk interpretálni a két dialógusban kifejeződő nemzeti gondolatot, úgy azt mondhatnánk, hogy az elsősorban a fichtei filozófia kiteljesedésének hordozója, és nemzetképe alapján véve nem „más, mint a filozófus Fichte önkivetülése. Fennköltebben szólva tulajdon húsát és vérét kölcsönzi a nemzet képének, és nem is tehetett másként, ha hű akart maradni filozófiájának legmélyebb gondolatához. Hiszen a filozófia kezdettől fogva semmi másra nem törekedett, mint hogy a — legmagasztosabb és legszellemibb értelemben vett — erkölcsi szabadság birodalma teret nyerjen ebben a világban. S az államhoz és a nemzethez való viszonyának minden, gyakran oly bámulatba ejtő változása sem volt más, mint a legmegfelelőbb eszköz váltakozó mérlegelése eszményi végcéljának eléréséhez, hogy az emberiséget az érzékiség pályájától eloldja és a szabadság magasabb világába, saját isteni eredetéhez felemelje. Ebben a világban látta, mint akkoriban mondta,¹⁸ az egyedül igazán valóságost, magát a közvetlen életet, ami itt és most él. Anémet nemzet lényegéből ezért csak az volt számára kézzelfogható, ami benne magában is élt. Az emberiség képzésének gondolata, melyet a nemzet lényegének tartott, nem foglalta ugyan magában a nemzet teljes lényegét, mégis a korabeli német nemzet törvényes, elsőszülött gyermeke volt. Végül is miért kellett volna másként éreznie, mint Humboldtnak vagy Schillernek: a világpolgári nemzetgondolat mögött nála is sokkal valóságosabb és földközeli hazaszeretet lapult, mint amit saját maga beismert volna.¹⁹ Ez az érzés hatalmas, számára sem tudott erőként táplálta a mélyben új gondolatait, melyek azonban túlságosan büszkék és gögősek voltak ahhoz, hogy ezt bevallhatta volna. „Talán ritkán maradt el az elmélet ennyire az ösztönös valóságtól.”²⁰

És mégis, nem sokkal ezután olyannyira közel került a politikai, sőt a nemzetpolitikai élet valóságához, amennyire közel vagy csak széles gyakorlati tapasztalat, vagy a tapasztaltak elfogulatlan szellemi feldolgozása képes jutni. Ez történt Machiavelli-tanulmányában, amelyet 1807-ben Königsbergben írt és jelentetett meg.²¹

Ez egészen szokatlan és — első pillantásra legalábbis — fejlődésének összefüggésén teljesen kívül eső írás. Hiszen látni fogjuk még, hogy a patriotizmusról írt dialógusainak gondolatai, melyekkel az imént foglalkoztunk, közvetlenül vezetnek át a német nemzethez intézett *Beszédek*hez, ezek pedig utolsó éveinek politikai eszméihez, s hogy mindezek a fo-

kozatokon a nem-politikus és a tapasztalat fölötti elsőbbségre tart igényt a politikussal és tapasztalattal szemben. Itt azonban az a férfi beszél, aki Machiavelli reálpolitikáját mélyen megértette, aki kemény, de egészséges magot lel benne, mellyel ismét be akarja vetni saját korát. Mégis tökéletesen megérthetjük ezt, egyrészt Fichte jelleméből, másrészt pedig abból a nézőpontból, ahonnan tekintetét Machiavellire irányította. Egy hatalmas akaratember és egy radikális igazságkereső néz itt egymással szembe. A kérlelhetetlenség és magától értetődőség, amivel Machiavelli saját gondolati útját járta, miközben minden zavarba ejtőt félretolt, anélkül, hogy említésre méltatta volna — ez volt az, ami Fichtében a rokonság érzését keltette fel. „Ami itt következik, azt ő mondja, és megvizsgálja minden oldalról, ami még, következik, s azt mind elmondja; kizárólag következtetéseinek helyességét tartja szem előtt és semmi másra nincs tekintettel.” Egyébként pedig — Fichte soha nem utasította vissza a szabadság eszközeként alkalmazott kényszert, a *Beszédekben* erőszakos nemzeti nevelést, az 1815-as politikai írásokban a németiséghez kényszerítő uralkodót követelt — a benne megbújó despotának imponálhatott a Machiavelli által felvázolt racionális despotizmus rendszere. Továbbá már 1804-ben, *A jelenlegi kor alapvonásaiban*, nemcsak kauzálisán magyarázta az államok egymással vívott egyetemes küzdelmét és harcát, hanem erkölcsileg is igazolta azzal a mondattal, hogy az európai népek köztársaságában a legkulturáltabb állam minden korban kivétel nélkül a legtörekevőbb.²² És az a pillanat, amikor Fichte kész volt követni Machiavellit, szülőatyja lehetett annak a gondolatnak is, melyet Ranke Machiavellinek tulajdonított, nevezetesen hogy hazájának kétségbeejtő állapotára már csak a méreg lehet gyógyír. Hiszen Fichte írása egyúttal szigorú vád a most igencsak megbüntetett porosz politika petyhüdségével és lankadtságával szemben. Ha az *Erlangeni egyetemi tervzetben*, mint megjegyeztük, a porosz katasztrófa előestéjének rezignált, de még nem radikális hangulata tükröződött, akkor most, a katasztrófa megrendítő hatása alatt Fichte olyan radikalizmushoz jutott el, mely a legveszélyesebb fegyverek után nyúlt — és ezeket Machiavellinél találta meg.

De ezzel még mindig nem fedtük fel Machiavelli iránti vonzalmának legbensőbb alapját és annak okát, hogy e vonzalom miért nem volt maradéktalan és tartós. Úgy véljük, ez az ok azon iszonyú feszültségben keresendő, amely a fichte-i életeszmény és a valóság között állt fenn. Fichte célja az emberek radikális átszellemítése és erkölcsivé tétele volt, de az emberek állapota — ahogy azt röviddel nemzetpolitikai eszméinek kialakulása előtt megítélte — a tökéletes bűnösség állapota volt, mint ezt 1804-ben, *A jelenlegi kor alapvonásaiban* kifejtette. Amilyen fénylően lebegett

előtte a végcél, olyan visszataszító volt rátekinenie az őt körülvevő emberiségre. Éppen mert annyira izzóan optimista volt a jövőt illetően, azért volt ilyen szigorúan pesszimista saját korával szemben. Az idealistának — jegyzi meg Schiller — „olyan nagy véleménye van az emberiségről, hogy emiatt az a veszély fenyegeti, hogy megveti az embereket”.²³ Talán hasonló ez a kontrasztjelenség ahhoz, mint ami a középkori egyház érzékfeletti eszménye és az általa pesszimistán megítélt emberi foglalatosságok között állt fenn, s miként az egyház, Fichte is azt a következtetést vonhatta le, hogy az embereket rossznak kell tartanunk, s hogy uralni és kényszeríteni kell őket. Kifejezetten helyeselte Machiavelli mondatát: „mindenkinek, aki köztársaságot vagy egyáltalán államot alapít és törvényt ad, fel kell tételeznie, hogy minden ember rossz.” Ám hogy ezt a vigasztalan axiómát egyeztetni tudja az emberiség rendeltetésébe vetett hittel, a továbbiakban így folytatja: mindamellett egyáltalán nem azon múlik a dolog, hogy az emberek valóban ilyen természetűek-e, sokkal inkább úgy áll a helyzet, hogy az állam mint erőszakintézmény szükségszerűen rossznak tartja őket, és csak ez az előfeltevés alapozza meg az állam létét. S ugyanezt az előfeltevést kell az államok egymás közti viszonyában is alapul venni, és itt is fel kell tennünk, hogy mindegyik minden alkalmat megragad, hogy a másiknak ártson, ha ebben a maga előnyét véli megtalálni. Hiszen legalábbis a lehetőség mindig fennáll, hogy így viselkedjenek. S ha már egyszer Fichte kora eseményeinek hatására belemerült e gondolatmenetbe, szellemének teljes erejével és rendíthetlenségével követte azt. Az állam biztonsága, folytatta, nemcsak tulajdon területén alapszik, hanem „egyáltalán mindazon, ahová befolyásodat ki tudod terjeszteni, és ami által aztán növekedni vagy képes”.

Így egyszeriben teljes világossággal látja az európai államéletet a maga valójában, az elevenen mozgó és terjeszkedő államok és nemzetek képét. Ebben a pillanatban elfelejti pesszimista előfeltevését, amelyből kiindult, és az erősebb unszolásnak enged, hogy megtalálja a látszólag csupán egoisztikus erők ténykedésének értelmét és okát, és összhangba hozza azt az emberiségről alkotott legfőbb eszményeivel: „Ezenfelül minden egyes nemzet a számára sajátos jót oly mértékben akarja kiterjeszteni, amennyire csak képes, és ha rajta állna, az egész emberi nemet bekebelezné az Istentől az emberekbe plántált ama ösztön következtében, amelyen a népek közössége, viszályaik és továbbfejlődésük nyugszik.”

Az egyik legjelentősebb és legmélyebb gondolata ez ebből a korszakból; a régi államok hatalmi harcait és a népek új nemzeti ösztönét az addigi német szellem világpolgári és egyetemes eszméjével harmonizálja. Sokkal egyértelműbben és erőteljesebben méltányolja a nemzet egyéni

sajátosságát is, mint eddigi gondolataiban. Ez a sajátosság már nem pusztán egy magasabb általánosság-származékként és módosulásaként jelenik meg, hanem ellenkezőleg, a nemzetek eredendő és individuális ösztönei most tulajdonképpen olyan erőként mutatkoznak meg, melyek az általánost és a nemzetfelettit létrehozzák.²⁴ Innen nyílik rálátás a ranker történelemfelfogásra. Fichte a döntő lépést tette meg: az állam hatalmi ösztönét természetes és üdvös életösztönként ismerve el, azt egy erkölcsi világszemlélet összefüggésébe helyezte. Amit Machiavelli tanított, és amit hajdan Anti-Machiavelli* hozott fel ellene, ezen a ponton részben meghaladta, részben továbbfejlesztette, s a kettőt kibékítette egymással. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy az állam és az emberiség fogalmához most a nemzet új fogalma járult, ami az államot is új fénybe állította. Ha az államot nem csupán a fejedelem akarata és nem is pusztán tulajdon önfenntartásának önös érdeke működteti, hanem azt egy eleven népközösség tartja fenn, és ha ez a népközösség éppen sajátossága révén válik értékessé az emberiség számára, akkor az állam pleonexiája is megnevesbedik és erkölcsivé lesz. Szóltassuk meg Fichte fő tételét: „A népek ugyanis nem a fejedelmek tulajdonait hogy ő ezek jólétét, önállóságát, méltóságát, az emberi nem egészében betöltött rendeltetését magánügyének tekinthetné (...) a fejedelem épp annyira egészen és teljesen hozzátartozik nemzetéhez, mint amennyire az őhozzá; a nemzetegész rendeltetése az örök isteni szándék szerint a fejedelem kezébe helyeztetett, és ezért ő felelősséggel tartozik.” A fejedelem kezébe helyeztetett, és ezért viszonya a néphez, törvényhez és joghoz kötött, a többi államhoz való viszonyában azonban „sem törvény, sem jog nincs az eresebb jogán kívül, és ez a viszony a sors és a világkormányzás isteni felségjogát a fejedelem felelősségére bízza, az ő kezébe teszi le, és a fejedelmet az individuális morál parancsa fölé, egy magasabb erkölcsi rendbe emeli, melynek anyagi tartalmát a következő szavak foglalják magukban: »Salus et decus populi suprema lex esto.«” Ez még nem minden, amit az újonnan keletkező nemzetállam lényegéről mondott, ám annak fő vonását megállapítottuk: a nemzetállam joga és kötelessége az erőteljes, kíméletlen önfenntartáshoz és az afölötti önrendelkezéshez, ami önfenntartását szolgálja.

„A kormányzás művészetének a komolyabb és erősebb szemléletével” Fichte szelleme ez idő tájt elérte pályáján a legszorosabb földközelségnek azt a pontját, ami számára lehetséges volt. Aki a Machiavelliről írt tanulmány után olvassa a *Beszédek a német nemzethez* című munkát, bizo-

* Utalás II. (Nagy) Frigyes Machiavelli-bírálatára.

nyára úgy érzi, némely tekintetben még ugyanebben az irányban vezetetik tovább, hogy végül mégis egy csapásra egy egészen más világban találja magát.

Irányítsuk figyelmünket először a *Beszédek* azon gondolataira, melyek a Machiavelliről írt elmélkedés nyomvonalát követik, tehát amelyek Fichte gondolkodásának nemzeti és politikai vonatkozásában előrelépést jelentenek a *Dialógusokkal* szemben. Ilyesfélét érzünk mindenekelőtt abban, hogy nemzet és állam — vagyis a német nemzet és valamely német állam — között szorosabbra fonja a szálát. A *Dialógusokban* a német részállamban, azaz a Poroszországban történő cselekvés számára két fokot különböztetett meg: a német-porosz, vagyis végső soron az egyetemes emberi értelemben vett cselekvést és a tisztán porosz értelemben vett cselekvést, amely egy alárendelt célt követ. Az államban való cselekvés és ebből következően az állami célok eme értékmegkülönböztetéséből a *Beszédekben* már csak kevés érezhető.²⁵ Az egyes államok és a nemzet körei itt koncentrikusan közelebb húzódnak. Az állam — mondja most — „kizárólag és minden más szándék nélkül”,²⁶ abból a célból rendelkezik fegyveres hatalommal, amelyet a hazaszeretet diktál neki. Úgy tűnik tehát, hogy valóban megtartotta a hatalmát kizárólag a nemzet szolgálatába állító nemzetállamnak a Machiavelli-tanulmányban megragadott eszméjét. A felvilágosodás történeti, racionális állameszménye is meghaladottnak tűnik e szavak olvastán:²⁷ „Az ésszerű állam nem építhető fel mesterséges intézkedésekkel bármely rendelkezésre álló anyagból, hanem először a nemzetet kell kiművelni és felemelni hozzá.” „A jövő állama” — fogalmazza meg Fichte *Beszédeinek*, alapgondolatát Windelband²⁸ — „csak a nemzetállam lehet, kiváltképpen a német nemzetállam. — Ez, amennyiben azt a filozófia formába tudta önteni, a 19. század politikai történetének programja, ahol a fő érdeket a nemzeti államképződmény konszolidációja alkotja, és amelynek tárgyi középpontja, uralkodó eseménye kétségkívül a Német Birodalom megalapítása.” Legyünk egy kissé még pontosabbak: ez volt a program, amennyire azt a fichte-i filozófia képes volt körvonalazni, de figyeljünk fel már itt arra, ami a nemzetállam eme koncepciójában régebről megmaradt.

A Fichtétől fentebb idézett mondat közelebbi vizsgálatokor látjuk, hogy a magánvaló, „tökéletes”, „ésszerű” állam eszményképét mégsem adta fel. Csak azt vetette a felvilágosodás képviselői szemére, hogy az erre alkalmas nemzet szükséges alapja nélkül próbálnak meg építkezni. Gondolkodásának önmagában is felbecsülhetetlen előrelépése volt, hogy a nemzetet új eszközként vonta be. Mivel azonban az észállam régi célját nem adta fel, a nemzet új eszköze sem lehetett a valódi nemzet, hanem

csak egyfajta észnemzet: „csak az a nemzet fogja a tökéletes állam feladatát megoldani, amely legalább a tökéletes emberré nevelés feladatát megoldotta a valódi kiművelés által.”²⁹ Így fordította rögtön vissza az imént megragadott újat a régibe. Ugyanezt mondhatjuk el arról is, ahogy a Machiavelli-tanulmányban az állam és a nemzet autonómiájáról felállított alapelvet a *Beszédek*ben továbbfejleszti. Valóságos államként, hangzik itt büszkén és fennköltén, az államnak képesnek kell lennie arra, hogy „eredetien és önállóan cselekedjen, és valamit végrehajtson”.³⁰ Mindennütt, írja másszor, ahol egy sajátos nyelvre bukkanunk, egyúttal sajátos nemzettel is van dolgunk, „melynek jogában áll, hogy saját ügyeiről önállóan gondoskodjék, és hogy önnön magát kormányozza”.³¹ Egy nép nyelve és irodalma, fejt ki ugyanebben az összefüggésben, elkorcsosul a politikai önállóság elvesztésével. Felismerte tehát a nemzeti kultúra és a politikai önállóság összefüggését, állapíthatjuk meg örömmel, csakhogy vegyük figyelembe, ennek fő motívumát is.³² „Ugyan miféle irodalom lehet egy politikai önállóság nélküli nép irodalma? Ugyan mit akar az értelmes író és mit is akarhat? Nem mást, mint beleavatkozni az általános és nyilvános életbe, és azt saját képe szerint formálni és átalakítani”; a kormányzók helyett akar gondolkodni, „ezért csak olyan nyelven írhat, melyen kormányoznak, egy olyan nép nyelvén, amely önálló államot alkot”. Nyilvánvalóan ebből is a modern nemzetállamiság hangja csendül ki, hiszen nem tudunk elképzelni olyan valódi, modern nemzetállamot, melynek ne lenne nagy és szabad nemzeti-politikai irodalma. Ám amit Fichte szem előtt tart, az valójában nem az, amit mi értünk nemzeti-politikai irodalomra, hanem az, ami a 18. század filozófusait ösztönözte, miközben az államról gondolkodtak: a normák kitűzése a kormányzók számára, a kormányzók kormányzása a filozófusok által, hogy — és juttassuk ismét magát Fichtét szóhoz — „az általános életet és a dolgok teljes emberi rendjét átformálják”.³³ Ehhez tartja tehát szükségesnek és ezért követeli a nemzet politikai önállóságát. Szerinte ez az önállóság az előfeltétele a tudomány uralmának az államban — a nemzeti tudományának, mondanánk, de mily kevésbé találná el ez annak mélyebb értelmét, amit Fichte valójában tudomány alatt értett. Túlnő ez a nemzeti szféráján, mint ahogy a tudomány szűkebb szféráján is. „A tudásnak, észnek, bölcsességnek életté és annak legfőbb forrásává és törekvésévé való átváltozását” értette rajta.³⁴

Emelkedett, de feltétlenül apolitikus és nemzetfölötti állásponttól alapozta meg tehát a politikai önállóság követelményét. A maga tulajdonképpeni politikai irányát, amit a Machiavelli-tanulmányban már körvonalazott, nem fejlesztette tovább, mert a hatalmi állam természete nem

tudta tartósan lekötni, mert a hatalmi államot sohasem öncélnak, hanem csak eszköznek tekintette, mely egy magasabb cél elérésére szolgál. A hatalmi állam lényegéhez tartozik, mint fentebb mondtuk, a kifelé törő élénk mozgás, a szomszédokkal való barátságos vagy ellenséges érintkezés és bizonyos pleonexia. Ehhez elsősorban önállóságát és függetlenségét használja fel. Fichte szerint ezeket most — éppen ellenkezőleg — arra kell használnia, hogy elzárkózzon a többi állam hatalmi harcaitól.³⁵ A „zárt kereskedőállam” eszméjét továbbra sem adta fel. Miért lenne szüksége a németeknek a tengerek szabadságára? „Bárcsak éppúgy megóvta volna a németeket kedvező sorsuk a más világok zsákmányából való közvetett részesedéstől, mint ahogy megóvta őket a közvetlentől.”³⁶ Minden reálpolitikának elmetszi a gyökerét, amikor végül ezt a nagy követelményt támasztja: „Meg kell szüntetni az érzéki és szellemi törekvések tarka és kusza keverékének világuralmát, és egyedül a szellemnek kell tisztán és minden érzéki indíttatástól mentesen az emberi teendők kormányrúdjához lépnie.”³⁷ A világ összes többi tüzének mintegy ki kell hunynia avégett, hogy csak erkölcsi eszményének egyetlen lángja lobogjon tovább, őriztetvén a német nemzettől mint ősnéptől, mint kiválasztott néptől. Politikai önállóságot és hatalmat kíván neki, hogy eme eszményt megvalósíthassa. Amiként filozófiája mindig is az egyén szellemi emberré való átváltozását követelte, akként követeli most az állam- és népelet radikális megváltozását és átszellemítését.

Ezt a funkciót tulajdonította tehát a német államnak. Ha egyszer tisztáztuk e mindent átjáró alap gondolatot, akkor nem fogunk többé arra gondolni, hogy beszédeinek nemzetállamát politikai képződménynek tartjuk, sőt talán politikai eszméinek további vizsgálatát is fölöslegesnek véljük. A fichtei eszmények és illúziók azonban minden körülmények között továbbgondolásra és vizsgálódásra méltók, elágazásaikban és konzekvenciáikban is; szándékunk pedig az, hogy szemléletessé tegyük a nem politikai eszmék behatolását Németország politikai életébe, és erre nem akad jelentősebb példa a tiszta gondolkodók körében, mint a fichtei. Faggatózunk tehát tovább: hogyan gondolkodott Fichte a német állam formájáról és alkotmányáról? Hogyan vélekedett mindenekelőtt az egységes államról, a szövetségi államra és az államszövetségre vonatkozó kérdésekről?

A *Kilencedik beszédben* azt az esetet mérlegeli, hogy törekedhetett volna-e egy német állam arra, hogy az egész német nemzetet kormányzata alatt egyesítse, és a hagyományos „népek köztársasága” helyébe egyeduralmat vezessen be. „A közös talaj teljes felszínén élő minden nemeslelkületű embernek ellene kellett volna szegülnie”³⁸ — nem valamely dinasztikus vagy partikuláris aggály okán, hanem azért, mert Fichte abban,

amit mi sok- és kisállamiságnak, és amit ő „köztársasági alkotmánynak” nevezett, a német képzés legfőbb forrását és sajátossága biztosításának első eszközét látta, és mert félt attól, hogy a hatalom erőszakos birtokosának egyeduralma a németországi eredeti képzés bármely hajtását mindörökre letörhette volna. Egy ilyen egyeduralom persze nem tűnt számára reménytelennek és teljesen elviselhetetlennek, hiszen még mindig német uralkodott volna német fölött, és a német nemzet léte fennmaradt volna; a monarchikus egységállamot Németország számára azonban semmiképp sem tartotta kívánatosnak. Az egységállam köztársasági formáját, mint szavaiból világosan kitűnik, már bizonyára jóváhagyta volna,³⁹ de — és ezt erősen hangsúlyoznunk kell — az egységállam formájának egyáltalán nem tulajdonított döntő fontosságot, A „német államról” éppenséggel inkább ezt mondja: „Mármost, hogy egynek vagy többnek mutatkozik-e, nem oly lényeges, ténylegesen mindazonáltal egy.” Világos, hogy ekkor alapvetően megkülönbözteti az államélet külső formáját belső lényegétől. Az egységes német állam megmutatkozhat az egységállam, de a sokállamiság formájában is. A lényeges inkább az, mondja ezt megelőzően, „hogy vagy maga a német nemzetszeretet üljön a német állam kormányrúdjánál, vagy legalább befolyásával elérhessen odáig”.⁴⁰ Látjuk, hogy eközben létfeltételeit tekintve az egyes német állam sem járt túlságosan jól. Habár a német sokállamiságot a német képzés forrásaként magasztalja, az egyes államhoz, a területi-dinasztikus patriotizmushoz való ragaszkodást most sem fogadja el. Államok létezhetnek ugyan, de azok mélyebb gyökerezését tagjainak lelkületében nem ismeri el.

A továbbiakban — Fichte saját premisszáiból következtethetünk erre — mégcsak szükség sem volt az egyes államok között föderatív (legyen az államszövetségi vagy szövetségi állami) kötelékre, ha legalább a szükséges egy elem megvolt, nevezetesen az, hogy a német államéletben a nemzeti szellem vagy uralkodjon, vagy uralomra juthasson. Ezért találhatta Németország 1806 előtti állapotát egészen elviselhetőnek, amikor állam és nemzet — „ahogy csak a régi kor görögjeinél” — külsőleg elkülönülve egymástól, mégis — Fichte legalábbis így gondolta — harmóniában és egyetértésben élt. Úgy vélekedett, hogy minden értelmes embernek óhajtania kellett volna az addigi állapot továbbélését.⁴¹

Kifogásolhatnánk, hogy Fichte ekkor nem a kívánatosra, hanem — az adott állapot elviselhetlensége ellenében — az elviselhetőre gondol, és hogy csak minimális követelményeket támaszt a német államélettel szemben. És talán azt is hozzátennénk ezután, hogy túlságosan kényes dolog volt akkortájt többet követelni. Fichte azonban sokkal rendíthetlenebb gondolkodó volt annál, mintsem hogy legalább ne hagyta volna átszűrőd-

ni alapvető nézeteit, így mégiscsak jellemző marad, hogy erre a minimumra tudott szorítkozni. — Képes volt rá, hiszen a politikai tagolódás formája neki viszonylag közömbös volt, mivel számára mindenekelőtt az államélet szellemi egysége volt a fontos. Állam és nemzet eme ideális egysége annyira szoros volt, amennyire csak lehetséges, ám ez az egység is „Utópiában volt fellelhető”, és csak egy prestabilizált harmónia tudta volna valóra váltani, s az összes részállamot egy szellemmé kovácsolni. Német állama, mint nála az állam általában, nem engedelmeskedik sajátos életfeltételeinek, hanem törvényét — Fichte jelen szándéka szerint — a nemzeti szellemtől kapja, ez a nemzeti szellem azonban a *Beszédek* felfogása alapján is azonos és azonosnak kell lennie az igaz emberi szellemmel, a legfőbb és legnemesebb kultúraeszménnyel. Állam és nemzet itt a legbensőségesebben összefonódott, de csak az egyetemes eszmék uralgó primátusa alatt.

Ebben az univerzalizmusban talált egymásra, mint megjegyeztük, a felvilágosodás, a klasszikus idealizmus és a romantika. A romantikusok, miként azt már eddig is láttuk és még ezután is látni fogjuk, még akkor is szilárdan megtartották vonzódásukat az egyetemeshez, amikor mélyebben elmerültek a nemzetinek a világában, és ahogy Fichte bizonyára már a nemzethez fordulásakor és a nemzet individuális ösztönének méltánylásakor romantikus befolyás alatt állott, éppúgy a specifikusan romantikus univerzalizmussal is egyszerre oly közletről találkozik, hogy nehéz itt nem gondolni valami közvetlen hatásra. Emlékezzünk még, mi csoda lelkesedéssel beszélt Novalis és Friedrich Schlegel az európai államélet állapotáról az egyes nagyhatalmak feltűnése előtt, mint magasztalták a középkori kereszténység egységét, és mint fájlalták az újabb századok hatalmi harcai által való szétszabdalását. Figyeljük csak Fichtét: miközben az európai egyensúly tana ellen küzd, így folytatja: „Ha a keresztény Európa egy maradt volna, ahogy az kell és miként eredetileg volt, akkor senki nem érezte volna szükségét, hogy kiötölje ezt a gondolatot; az Egy önmagán nyugszik és önmagát tartja, s nem aprózódik szét egymással viaskodó erőkre, melyeket egyensúlyba kell hozni; csak a jogsultságát veszített és megosztott Európa számára válhatott jobb híján ama gondolat jelentőssé.”⁴² Európa megosztottsága ellenében tehát az univerzalistát játssza ki, az egyetemes monarchia gondolatával szemben viszont, ami akkoriban ijesztően felerősödött, ismét a nemzeti eszmét. Gyűlöletes és értelmetlen volt számára az egyetemes monarchia ábrándképe. „A szellemi természet az emberi lényeket csak leggazdagabb árnyalataiban, az egyesén, egészében véve az egyediségen, a népeken képes megmintázni. Csak miképp ez utóbbiak mindegyike, magára hagyva, saját tulajdon-

sága szerint (...) fejlődik és formálódik, akkor lép elő az istenség jelensége valóságos tükrében.”⁴³ Tehát mégiscsak azt akarta újra, hogy „magukra maradjanak” a népek. Hirtelen és átmenet nélkül jelenik meg egymás mellett az a két alapelv, melyek, mint láttuk, a nemzeti dicsőítésekhez vezetnek: egyrészt ama hajlama, hogy az egyetemeset tekintse értékesebbnek, másrészt ébredő megértése a különös önértéke iránt.⁴⁴ Az ellentmondás elviselhetetlen lenne, ha nem tisztáznánk újból, hogy folyton csak a szellem, nem pedig a népek életének formái fontosak számára. Hón óhajtott eszményként nyilvánvalóan Európának az az állapota lebegett előtte, amely az egészében meglévő egységet és a testvériséget az egyes nemzetek önálló fejlődésével egyesítené;⁴⁵ így azonban, előfeltevéseiből adódóan, a nemzetek és nemzetállamok önállósága és autonómiája természetesen nem lehetett valóban és igazán politikai. A fejlődést a közös emberi feladatok korlátozták és határozták meg.

A *Beszédek a német nemzethez*, mint tudjuk, még nem mondja ki a végző szót arról, amit Fichte nemzetről és nemzeti államról gondolt. A következő évek élettapasztalatai — gondolhatjuk — mélyebben bevezették eme új világba, melyet szinte Kolumbuszként fedezett fel, nem is sejtve, hogy az egy teljesen új világ. Utolsó életévéből, amely egybeesett 1815 nagy évével, rendelkezésünkre áll államtana és mindenekelőtt egy politikai irat tervezete 1813 tavaszáról, melyet alkalmasint Fichte nemzetpolitikai testamentumaként tarthatunk számon. Itt Fichte úgy lép elénk — mondja 1862-ben Heinrich von Treitschke némi ujjongással — „mint azon eszmék első nevezetes képviselője, melyek ma Németország nemzeti pártjait mozgatják... Először itt hirdeti meg egy jelentős ember valamelyes bizonyossággal azt a tervet, hogy a közös haza élére a poroszok királyát kell mint a »németiséghez kényszerítő uralkodót« állítani”, és noha, mint Treitschke elismeri, legfőbb célként még mindig „a németek fejedelmek és örökletes nemesek nélküli köztársaságát” tartotta szem előtt, egyúttal azt is megértette, hogy ez a cél a messze távolban lebeg.⁴⁶

A mi kérdésünk szempontjából önmagában másodlagos jelentőségű lehetne, hogy Fichte akkoriban Németország republikánus vagy monarchikus egysége mellett döntött-e, hiszen mi arra akarunk választ kapni, mennyire került közel a modern nemzetállam eszméjéhez, ezt pedig éppúgy elgondolhatta republikánus, mint ahogy monarchikus formában is. A nemzetállam felé tett minden egyes további lépés azonban Fichte számára egyúttal további közeledést jelentett a valós politikai világhoz és távolodást az absztrakt észkonstrukciók világától; s megnövekedett politikai érzékének jelentős bizonyítéka lenne, ha akkori republikánus eszményét valóban elnapolta volna és a porosz-német császárságot nyilván-

nította volna a jelen céljává. Természetesen gondolatmenetének e töredékes feljegyzéseit, tollpróbáit és vázlatait, melyek részben még ellentmondanak egymásnak, csak elővigyázatosan használhatjuk fel Fichte végérvényes meggyőződésének forrásaként. Mindamellet gondolatai, melyek kétségekkel telve néznek a németek jövője elé, a feljegyzés folyamán konkréttá válnak és erőre kapnak; s míg kezdetben úgy tűnik, a német nemzet számára Poroszországtól semmit sem vár,⁴⁷ hamarosan mégis világosan felismeri, hogy Poroszországban már egy „tulajdonképpen német állam” testesül meg, amely történelmének szelleme által kényszerül „előrehaladni a szabadságban, lépésről-lépésre a birodalom felé; csak így létezhet tovább. Egyébként elpusztul.”⁴⁸ Jelentős szavak ezek, melyekben Fichte régi vonzalma az apodiktikus posztulátumokhoz ismét szerencsésen kapcsolódik össze egy mélyebb, reális belátással; nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a priori posztulátuma még ekkor is erősebb volt, mint empirikus belátása. A rákövetkező fejtegetésekből következően a porosz-német császárság szerinte mégiscsak — mint minden korábbi államprogramja — a célhoz vezető átmeneti eszköz, és a köztársaság célja, melyet más alkalommal csak a messze távolban látott,⁴⁹ gondolatainak továbbhaladtával és reménykedő hangulatának további, jól érzékelhető növekedtével oly kézzelfoghatóvá válik számára, hogy a német császárság, vagy ahogy ő fejezi ki magát: egy német kényszeruralom örökletességét teljességgel elveti. „Nos hát, ide a németiséghez kényszerítő uralkodót! Ki légyen ez? Szerezze meg a mi királyunk magának ezt az érdemet! Halála után szenátust — s ez nyomban működésbe léphet.” Az „ez” pedig nem más, mint a szabadságra nevelés, mely a kényszerítő uralkodóra első kötelességként hárul. A köztársasághoz vezető útra tehát értelemszerűen közvetlenül a porosz-német császár vagy kényszerítő uralkodó halála után kell rálépni.⁵⁰

Kérdéses mármost, hogy a Fichte kívánta német köztársaság mint valódi német nemzetállam megfelel-e a mi fogalmainknak. Vagyis — pontosítsuk a kérdést — a konkrét nemzet megtalálja-e benne sajátos létmódjának politikai kifejeződését? Már a kérdés tartalmazza tulajdonképpen a tagadó választ, hiszen a német nemzet különös lényege éppen az volt, hogy a törzsi-területi szellem és az össznemzeti eszme szövetségre lépett egymással, és szövetkezniük is kellett. Mindamellet el kell ismeri, hogy Fichte felismerése általában a nemzeti jelleg és különösképpen a német nemzeti jelleg reális tényezőit illetően jelentősen fejlődött. „A népek sajátos képességgel és szereppel rendelkező individualitások”, mondta, hasonlóan a *Beszédekhez*.⁵¹ De ezen felül a nemzet és a nemzeti jelleg történeti eredetére is megértő szavakat talál: „A közös vagy az el-

különülő történelem dönti el a népek kialakulását (...) a közös történelem tehát a közös tetteken vagy szenvedéseken alapszik: közös kormányzoházon is, mely érzékileg reprezentálja az egységet: a hazaszeretet és a kormányzat szeretete igen gyakran egyesül (...) Egy gazdagabb és csillogóbb történelem tartósabb nemzeti jelleget ad (ez emeli a poroszokat a szászok fölé): mint ahogy az is, ha a népnek több részesedést juttatnak a kormányzásban, ha bevonják a szabad, együttes véleményalkotásba; nem néma gépezetként, hanem tudatos és dicső közreműködőként használva őt (ez emeli Poroszországot Ausztria fölé). Ezért miként az egyéneknél, mindehhez nemzeti gőg, büszkeség és önteltség fűződik, melyek a kötelesség megszilárdítására szolgálnak.”⁵² Mi több, még egy további lényeges lépést is megtett töredéke végén a nemzeti fogalmának ismerete felé. Emlékeztetve a korábban mondottakra, megkülönböztetjük a nemzet lényegét alkotó mozzanatok közül azokat, amelyek politikai jellegűek, és azokat, amelyek a közös kultúrán alapulnak. Éppen ezt a szétválasztást végezte el már Fichte is. Miután megállapítja, hogy a németek addigi nemzeti jellegének figyelemre méltó vonása „éppen alakulásukban” áll, így folytatja: „Ekkor lesz még jobban megkülönböztethető az a nemzeti, ami csak az állam révén képződik (s polgárait benne egybefonja), és az, ami az állam fölött áll.”⁵³

Ki mondhatná meg, milyen mélyen hatolt volna Fichte még ezután a nemzeti lényegébe, ha osztályrészéül jutott volna, hogy a német nemzet ezen nagy tanulóéveiben a saját tanidejét is bevégezze. Úgy tűnik, olykor maga is érzi, kategóriái nem elégségesek ahhoz, hogy a nemzet új csodájának tartalmát, mellyel érzülete túltöltekezett, megragadják, és nagyszerű látvány, ahogyan mégis erre akarja rákényszeríteni azokat. Erőnek erejével próbálta meg a régi, akarat diktálta kérdését — „Hogyan jön létre az ész birodalma?” — összeforrasztani az új, érzelemből fakadó kérdésével: „Hogyan jön létre a német nép?” Minthogy azonban akarata nem engedte, hogy az érzelem feletti uralmát elveszítse, ezért feltételezhetjük, hogy a kozmopolita és racionalista talajt, melyben eszméi végül is gyökereztek, sohasem hagyja el teljesen. Politikai töredékem és 1813-ból származó államtanán mindenesetre még ez dereng át.

A valódi német nemzeti érzés történeti, területi-dinasztikus függőségeit felismerve mindenekelőtt mégsem azokat a konzekvenciákat vonja le, amiket várhatnánk. A poroszok, szászok, osztrákok nemzeti büszkesége szerinte „makacs paraszti gőg”, ami minden más körülménynél jobban elhidegítette egymástól a németek szívét.⁵⁴ Habár nem zárkozhat el attól a belátástól; hogy az ilyesféle irracionális kapcsok nélkülözhetetlenek valamiféle néptudat számára: „Ám egy nép mindig akarja ezt és egy-

általán nem képes elvetni; azonkívül a fogalom egysége egyáltalán nem marad benne eleven.” Mégis, mindezek után megintcsak nem hagyja érvényesülni azokat. Nem elégszik meg azzal, hogy e territoriális érzelme-
ket átformálja egy közös német nemzettudat által, hanem a történetileg kialakult nemzettudat e fundamentumait mindenestül elveti. A német nép egységfogalma, írja végül, „nem valamiféle elkülönült népi sajátosságnak szerez érvényt, hanem a szabadság polgárát fogja megvalósítani”.⁵⁵ Ezért hát azt sem akarja elismerni, hogy a pusztai föderáció egy népet néppé alakíthatna.⁵⁶ Ezzel szemben — ahogy a bevezetésben és aztán az államtanban olvashatjuk — az egyes államok, melyekre Németország jelenleg szétesik, a jövőben a magasabb célok pusztai eszközeiként meg kell hogy szűnjenek.⁵⁷ Mindenekelőtt azonban: a német nemzeti szellem, melyet hirdetett, nem a történeti élet gyümölcse volt, hanem az ész posztulátuma. Vegyük ezt közelebbről is szemügyre.

Megállapítja, hogy a németeknek ezidáig még nincsen nemzeti jellegük, nemzeti gőgjük. Más népek, fejtegeti, megszerezték ezt történelmük által. A németeknek mint olyanoknak az utóbbi évszázadokban nem volt történelmük. „Miféle kötelékünk volt hát és miféle közös történelmünk?”⁵⁸ Habár némely helyen kihallható a panasz amiatt, hogy ez így van, ám ugyanakkor bizonyos meglepés is átszűrődik. Az érzések ezen ellentmondása egyúttal a 18. és a 19. század gondolkodási módjának ellentmondása. Hogy e kettő közül melyik volt Fichtében az erősebb, az aligha lehet kétséges. A nagy idealistának, aki az időbeliben mindig az örök felé törekedett, repesett a szíve akár egy olyan nemzeti szellem felfedezésétől, amely szinte még semmilyen történelmet nem tud maga mögött, akár attól a feladattól, hogy közreműködhet ama nemzeti szellem megteremtésében, amely teljességgel a tudatos ész és a szabadság műve leendő. Úgy véli, éppen ez a történelemnélküliség könnyíti meg a feladatot, mindenestre bizonyíték számára arra vonatkozóan, hogy abban, ami a német jellegből egyáltalán megőrződött, valami „teljességgel eredeti”, valami történelemfeletti áll előttünk.⁵⁹ Éppen ezt az eredetiséget vette már a *Beszédekben*, a német nyelv és a német nemzet, vagyis az egyetlen „ősnép”, „mindközönségesen: a nép” számára igénybe. Látjuk, hogy eredetiségfogalma egészen mást jelent, mint amilyen értelemben mi használjuk, amikor egy nemzetet különösképp eredetinek dicsérünk. Mi ekkor egy természetszerű és termékeny üdeségre gondolunk, ami ugyan egyszerű kulturális viszonyokból tartja fenn magát, de valamennyire mindig történetileg meghatározott. Fichte viszont éppen hogy a történelmileg nem meghatározottra gondolt.⁶⁰ Mindebből az a következtetés adódik, hogy a történetileg létrejött nemzeti jegyek általában alacsonyabbrendűek és a

szabadságnélküliség világához tartoznak. Fichte le is vonja ezt a következtetést. A franciáknak, mondja, „egyáltalán nincs saját alkotású Önmaguk, hanem csak — az általános megegyezés révén — egy tisztán történeti, ezzel szemben a németeké metafizikai”.⁶¹

Bár található e feljegyzésekben egy másik kitétel is, ami alapján úgy tűnik, mintha Fichte a német nemzetnek legalább a jövőbeli fejlődését a történelem sodrára akarná bízni. A német jelleg — mondja — „a jövőn alapul: most egy új és dicsőséges történelem reményében rejlik. Ennek kezdete — hogy tudatossá teszik magukat. Ez volna a legdicsőbb rendeltetés. Az alapvető német jelleg ezért: 1. Egy új történelem megkezdése. 2. Önmaguk szabad létrehozása (...) 3. Ezért a németeknek nem is pusztán a régi történelem folytatónak kell lenniük: számukra az tulajdonképpen semmiféle eredményt nem adott.”⁶² Ám ez a német nemzet számára fenntartott „új történelem” vajon a mi felfogásunk szerinti történelem-e? Úgy véljük, hogy már az az éles cezúra is, amit Fichte a nemzet régi és új történelme közé húz, ellentmond ennek. Mi nem tudunk a fejlődésbe; ilyesféle ugrásokat elismerni, nem fogadhatjuk el, hogy egy népnek lehet ily módon szétválasztott régi és új történelme, hogy az egyik teljesen eredmény nélkül játszódik le, és a másik semmiféle összefüggésben nem a múlttal. Fichte csak azért hihetett e szakadékot átívelő ugrásban, me az ő új történelme éppenhogy nem a valódi történelem. Hiszen kezdete az lenne, hogy a németek „tudatossá teszik maguk”, önmagukat „szabadon hozzák létre”. Ebből a történelemből hiányzik az, ami éppenséggel a valódi történelem lényegéhez tartozik: a szabadságnélküliség és az irracionális tényezője. Ennélfogva Fichte itt két egészen különböző történelemfogalmat használ, melyek közül az egyik, mely a németek „régii” történelmében és a többi népek történelmében hatékony — a mi fogalmunkhoz közelít, ám úgymond tisztátalan, értéktelen alkotórészei miatt Fichte ezt lebecsüli és félretolja; míg a másik — mely kizárólag a tudatos, szabad teremtés tényén alapszik — az igazán történetinek a szféráján túl terül el.⁶³

Az „új történelem” tehát az ész története, eszményi történelem, mint ahogy állama észállam és nemzete észnemzet. Még mindig az emberi jogok és a forradalom első éveinek nyelve szólal meg Fichte nagy ígéretében: „És így jön létre elsőként általuk (a németek által) a jog valódi birodalma, ahogy a világon az még soha nem jelent meg; a polgárnak a szabadságért való maradéktalan lelkesedésében, amit a régi világban pillantunk meg, de anélkül, hogy egész embertömegeket áldoznának fel rabszolgaként, ami nélkül a régi államok nem állhattak fenn: a szabadságért, mindannak egyenlőségére alapozva, amit az emberi arc képvisel.”⁶⁴ E sza-

vak ugyan sokkal jelentősebb hatást gyakorolnak ránk, mint a girondisták és jakobinusok bennük visszhangzó frazeológiája, ám csak amiatt, mert Fichte által kimondva mélyebb értelmet nyernek, hiszen minden ilyen absztraktnak hangzó gondolata a szabadságról és a jogról egy nagy lélek, egy rendkívüli ember izzó élménye. A szabadság követelése nem más nála, mint minden nagy kultúra legerősebb gyökerének, az erkölcsi autonómiának a követelése. A tartalmasabb személyes élet és történelmileg előretörő erő nagyobb mértéke az, ami Fichte eszméit nemzetről és nemzetállamról modernebbnek és történetibbnek tünteti fel előttünk, mint amennyire valójában azok.

Úgy gondoljuk, hogy fenntartásaink és megszorításaink Fichte felmérhetetlen teljesítményét a németországi nemzeti és nemzetállami eszme fejlődése terén nem fogják kisebbiteni. Talán ellenkezőleg. Eme új eszme fejlődésének látványossága csak jelentősebbé válik, ha látjuk, milyen erős és eleven volt még a régi, amiből származott. Nem úgy volt, amint a dolgot gyakran és kényelmesen elképzelik, hogy a kozmopolitizmus jelentéktelenül és elhagyatva hevert a földön, amíg az ifjú nemzeti gondolat könnyedén és győzelmesen felemelkedett; hanem kozmopolitizmus és nacionalizmus még hosszú ideig élt szoros vérszövetségben és életközösségben. És mégha a valódi nemzetállam eszméje nem is tudott teljesen megérni benne, e szövetség a nemzeti eszme számára mégsem volt terméketlen. Hiszen minden azon múlt, hogy egy határozottabb, erősebb és energikusabb tartalom áramlott belé, hogy nem pusztán érdeklődve és szemlélődve fontolgatták, hanem egyértelműen helyeselték, s fennkölt pátoz hatotta át. A korabeli nemzeti valóság szétszabdalt talajából kiindulva az olyan szellemek számára, mint Fichte, túlságosan nehéz volt ilyen pátozra szert tenni — így ő egy egyetemes erkölcsi eszmény magasából indult ki.

Újlaki Tibor fordítása

Jegyzetek

1. Ernst Moritz Arndt: *Germanien und Europa* (1803), 420., 426. f.
2. Hogy ugyanakkor doktriner és praktikus szemlélet mennyire összekeveredik benne, azt az általa posztulált nemzetállamok nyelvhatárainak és földrajzi határainak a viszonyáról vallott nézetei mutatják. „Az első természetes határ az, hogy minden

- ország rendelkezzen tengerrel, a második a nyelv.” (385.) Ebből azonban arra körvetkeztet, hogy például Lengyelországnak, abban az esetben, ha még állam volna, fennhatósága alá kellene vonnia a németeket Poroszországban és Rurlandban, „hiszen ott kell meghúznia tengeri határait”. (355.) Másfelől viszont: „Annak az országnak, amit most Németországnak hívnák, egyedül kell bírnia a Rajnát és a Rajna mindkét oldalán fekvő tengert mint természetes határát.” Arndt ezzel kapcsolatos gondolataihoz vö. mindenekelőtt: Müsebeck: *Arndt* I., 50., 54., 61. ff., 102. ff.
3. Uo. 260., 263.
 4. *Sämtl. Werke* VII, 212. — *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* (Magyarul: *A jelenlegi kor alapvonásai*. Ford. Endreffy Zoltán. In: J.G. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Bp., Gondolat, 1981. 650.)
 5. Zeller: *Vorträge und Abhandlungen* I, 184.; Lasson: *Fichte im Verhältnis zu Kirche und Staat* (1863), 200.
 6. *Briefe an Konstant*. Megjelent: *Eleusinien des 19. Jahrhunderts*, Bd. 2. (1803) 37. Új kiadása: *J. G. Fichtes Philosophie der Mauerei*. Herausg. von W. Flitner (1923). Vö. Medicus: *Fichte*, 2. kiadás (1922), 189. ff. és L. Keller: *Fichte und die Großloge Royal York in Berlin*, Schriften d. Ver. f. d. Gesch. Berlin, Heft 50. *A zárt kereskedőállam* (1800) zárószavaiban is — mint Metzger: *Gesellschaft, Recht und Staat in der Ethik d. deutschen Idealismus* (1917) című munkájában megjegyezte (189. oldalon) — található utalás a nemzetre („Ha végre-valahára népek és nemzetek lennének.”), de nem a történelmi, hanem az új és mesterségesen létrehozandó nemzetre. Mindez elkerüli Haymann figyelmét e hely tárgyalásakor. Vö. Haymann: *Weltbürgertum und Vaterlandsliebe in der Staatslehre Rousseaus und Fichtes* (1924), 57.
 7. Kuno Fischer: *Fichte*, 3. kiadás (1900), 627.
 8. Windelband: *Fichtes Idee des deutschen Staates*, 11.
 9. *Nachgelassene Werke* III, 275. ff. (*Ideen für die innere Organisation der Universität Erlangen*, 1805), és W. Erben: *Fichtes Universitätspläne* (1914), 50. ff.
 10. *Nachg. Werke* III, 223. ff. A kézirat újrakiadása Hans Schulztól: *Der Patriotismus und sein Gegenteil* (1918).
 11. Uo. 229. és 233. A Schulz-féle kiadásban: 11. ill. 16.
 12. Wundt: *Fichte* (1927) című művének felfogása erre vonatkozóan (186.) nem elfogadható.
 13. „A porosz államiságban élő és ténykedő német csak azt akarja és arra törekszik, hogy eme államegységben a német nemzeti jelleg mindenekelőtt és a legtökéletesebben lépjen elő, s ugyanez innen kiterjedjen a rokon német törzsekre, s csak ezután lassanként az egész emberiségre.” Vö. 10. számú jegyzet, 233. Schulznál: 15.
 14. Uo. 232., Schulz: 14.
 15. Uo. 233., Schulz: 15.
 16. Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen* 1, 290.
 17. Vö. 8. jegyzet, 12.

18. *Nachg. Werke*, 257. A fentebb mondottak bizonyítását kiváló módon végzi el Nico Wallner: *Fichte als politische Denker* (1926).
19. Ennek nyomaira az *Erlangeni egyetemi tervezetben* W. Erben (vö. 9. jegyzet, 18. ff.) talán kissé túl hangsúlyozottan mutatott rá, és valószínűsítette egyúttal, hogy Fichte nemzeti érzületének kiindulópontja jénai korszakának benyomásain alapul, ahol azt látta, hogy az összes német törzs ifjai „szoros együttlétben” élnek és származásuk rossz tulajdonságait egymásról lenyesegetik; vö. az *Erlangeni egyetemi tervezetről* M. Lenz: *Geschichte der Universität Berlin* 1, 112. ff.
20. Vö. 8. jegyzet, 12.
21. *Über Machiavelli als Schriftsteller und Stellen aus seinen Schriften*. In: *Nachg. Werke* III, 401. ff. — a rövidített újranyomat alapján (Musen, 1815). Új kiadása az eredeti alapján (Vesta, 1807) Hans Schulztól 1918-ban.
22. Vö. 4. jegyzet, 210. (Magyarul: 649.)
23. Schiller: *Über naive und sentiment Dichtung*. (Magyarul: *A naiv és szentimentális költészetéről*. Ford.: Szemere Samu. In: *Schiller válogatott esztétikai írásai*. Válogatta: Vajda György Mihály. Magyar Helikon, Bp. 1960.) Az idézett részt Szijj Ferenc fordította e kiadás számára.
24. Ezáltal különböztetik meg az állam hatalmi és expanziós politikájának itt adott igazolását *A jelenlegi kor alapvonásaiban* találhatóától. Mert ez esetben a kultúra, melyet a hódító államnak jogában áll és kell is a keresztény Európában terjesztenie, még tisztán univerzális és nem individuális-nemzeti értelemben vett.
25. Például ott, ahol megkülönbözteti az állam „legközelebbi” és „szokásos” célját (a belső béke, a tulajdon, a személyes szabadság, mindenki életének és jólétének megővése) magasabb céljától. *Sämtl. Werke* VII, 584. és 586.
26. Uo. 386.
27. Uo. 353.
28. Vö. 8. jegyzet, 8.
29. Uo. 304. — Binder: *Fichte und die Nation* (Logos. Bd. 10, 1922) című műve a fichtei nemzetfogalom e jellegzetességét elmulasztja.
30. Uo. VII, 432.
31. VII, 453.
32. VII, 452.
35. Vö. VII, 492.
34. *Rede an seine Zuhörer am 19. Februar 1813. Samtl. Werke* IV, 604.
35. A természetszerű és a természetellenes hódítás megkülönböztetésébe, melyet a 13. beszédben tesz, nem szükséges belebocsátkoznunk, mivel túlságosan is erőteljes ahhoz, hogy a reális politika számára jelentsen valamit. Éppen csak feltevésként mondhatjuk ki, hogy érzületének megváltozása a Machiavelli-tanulmányhoz képest (amelyben még éppenhogy erőteljes hatalmi politikát követelt) a politikai helyzet átalakulására vezethető vissza: akkoriban a háború újdonságát benyomása, most a legyőzöttek rezignációja.

36. VII, 466.
37. VII, 496.
38. VII, 397.
39. VII, 397. „Az, ha a kormányzat feltételezett egysége netán nem köztársasági, hanem monarchikus formát öltött volna, (...) hatalmas balszerencse (...) lett volna.”
40. VII, 397. Vö. VII, 384., 396., 428. Helyesen mondja Wallner (vö. 18. jegyzet, 205.): „A nemzet, ez a kiváltképpen kulturális és individuális értékegész, ugyan szoros összeköttetésben áll az állammal, amely őt szolgálja, s amelyet neki kell étellel áthatnia, de a nemzet nem azonosítható minden további nélkül magával az állammal.” Talán jogosult lenne az az ellenvetés, hogy az 1. beszédben (VII, 266.) és a 13. beszéd tartalommutatójában (VII, 464.) fájjalja Németország sokállamiságát és elkülönült létükről azt mondja, hogy az „minden természetet és értelmet tagad”. A 9. beszéd fejtegetése alapján azonban feltételezhetjük, hogy az egységet nem a külső formában keresi, és hogy eszerint a sokállamiságnak, „az elkülönült létnek” nem a formáját, hanem a szellemét ítélte el. Vö, ezzel a 11. beszédet (VII, 437.): „Ebben még szerencse is, hogy még különböző és egymástól elválasztott német államok vannak! Ami oly sokszor volt hátrányukra, az előnyükre lehet e fontos nemzeti ügyben [a nevelésben]!”
41. VII, 392., 396. f.
42. VII, 464. Hasonlóan írt már 1804-ben, *A jelenlegi kor alapvonásaiban* (az idézett német kiadásában: VII, 7., 197. és 200.), ahol tisztán romantikus polémiát folytatva azokkal, akik nem tudnak behelyezkedni más korok szellemébe, a keresztes hadjáratokat dicsőíti, mint amelyek megmaradnak „egy keresztény egész örökre emlékezetes erőkifejtésének, amely teljesen független volt azoktól az államoktól, amelyekre ez az egész tagolódott”. Fester joggal hangsúlyozza (*Rousseau und die deutsche Geschichtsphilosophie*, 141.), hogy Fichte az első filozófus, aki újból helyesen ítélte meg a középkort, és hogy ez annál is inkább nyomatékos, mert éppen ő az, aki teljességgel távol állt a romantikusok reakciós, katolizáló törekvéseitől; mindez azonban az általunk említett romantikus hatást természetesen nem zárja ki. Vö. még: Kluchkon: *Persönlichkeit und Gemeinschaft*, 45.
45. VII, 467.
44. A két alapelv eme egymásmellettségét Fichtének a német nemzetről való vizsgálódásaiban újabban Bubnoff (*Der Begriff der Nation und die Idee einer Völkergemeinschaft*, Archiv. für Sozialwiss. 51., 123. és 153. f.) is helyesen felismerte, könyvem ismerete nélkül, Az a gondolat — mely a *Beszédek*ben talán a leghatásosabb és legragyogóbb —, hogy az individuális nemzeti szellemek teljessége az istenség tükré, tulajdonképpen meglepően közvetlenül van jelen e két alapelvben, amint azt Troeltsch is hangsúlyozta (*Mäße zur Beurteilung historischer Dinge*, Hist. Zeitschr. 116, 14., s ezt megismétli a *Historismus und seine Probleme* című kötetében: 125.). Wallner (vö. 18. jegyzet, 196.) a nemzet individualitásának új keletű megér-

tését Fichte „vallásos misztikájából” vezeti le, amely kb. 1800 óta kapcsolódik a mindig fennmaradó és domináns természetjogi gondolkodásmódhoz. Helyesebb azt mondani, hogy Fichte kb. 1800 óta a hegeli objektív idealizmushoz közelít, és ezáltal lesz aztán lehetősége arra is, hogy az individualist az abszolútum egyetlen örök sugárának fénytöréseként fogja fel.

45. A népszövetségről mint az 1812-es *Jogtan* végcéljáról: Wallner, 236.

46. *Historische und politische Aufsätze* 1, 136.

47. VII, 549.

48. VII, 554.

49. VII, 555.

50. A porosz császárságra, illetve kényszeruralomra vonatkozó helyek: VII, 554. és VII, 565. Ezután ennek ellentmondó kijelentések következnek (VII, 570. f.), melyek semmit sem remélnek a poroszoktól a német nép javára („Ha például Ausztria vagy Poroszország meghódítaná Németországot, miért eredményezne ez csak osztrákokat, poroszokat, németeket pedig nem?” [...] „Egyetlen létező fejedelem sem faraghat németeket, csak osztrákokat, poroszokat stb.”) (Fichte vagy újra kétkedővé vált a poroszokkal szemben, vagy pedig — ami valószínűbb — az 565. oldalon kezdődő bekezdés (amely a kényszeruralomról szóló passzust követi) a munka egy korábbi stádiumából származik. A kézirat vizsgálata nélkül aligha dönthető el, hogy a bekezdések nyomtatásban megjelent sorrendje mennyiben felel meg az időbeli keletkezésnek, mivel az egyes bekezdéseken belül is előfordulnak összeegyeztethetetlen gondolatok. Vö. például a német irodalom nemzeti jelentőségéről szóló, egymásnak ellentmondó kijelentéseket az 565., 568. és 572. oldalakon, melyek közül az 568. oldalon lévő ábrázolja a legkorábbi állapotot, míg az 565. oldal vonatkozó (nyomtatásban is zárójellezett) helye olyan betoldásnak tűnik, amely az 572. lap fejtegetései után íródott. A Stecker-féle újrakiadás (Fichte: *Politische Fragmente*, Philosoph. Bibl. Bd. 165. f., 1925) egyszerű utánnyomás.

51. VII, 565. vö. VII, 467.

52. VII, 567.

55. VII, 572. A töredékek elején (VII, 549.) a nemzetinek a lényegét csak politikai síkon kereste, mint „a reprezentáltak és reprezentálók közti kölcsönös megértést és az ezen alapuló kétoldalú bizalmat”.

54. VII, 568.

55. VII, 575.

56. VII, 565, 569. Az 1815-ből származó *Feljegyzésekben* tehát erősebb az egységre törekvés, mint a *Beszédekben*, amennyiben azokban már nem közömbös az egység formája sem.

57. VII, 547., 575., IV, 425. Lask: *Fichtes Idealismus und die Geschichte* című munkájában úgy véli (267.), abban, hogy Fichte elveti a területi államot, „nem szabad a fennhéjázó patriotizmussal szembeni vak igyekezetet látnunk”, hanem sokkal inkább

fel kell ismernünk azt a mély értelmű belátást, „hogyminden állam, amelyben a politikai szervezet és a »népszellem« nem fedik egymást, legmélyebb alapjainál fogva sínylődik”. Ez így helyes, csak hogy rögtön hozzá kell tennünk, hogy Fichte „népszelleme” éppen hogy nem a konkrét történeti német népszellem volt.

58. VII, 565., 568.

59. „A németek (...) történelem nélkül nőttek fel.” VII, 565., vö. VII, 571.

60. A legvilágosabban mutatják ezt a *Beszédek* (VII, 347.): „A különbségtétel tulajdonképpen alapja (a német lényegét illetően) az, hogy hiszünk-e magában az emberben valami abszolút elsőt és eredetit, hiszünk-e a szabadságban, a vég nélküli megjavíthatóságban, vagy mindebben nem hiszünk (...) Most végre elébe tartatik e nemzetnek a magával tisztába jött filozófia segítségével a tükör, amelyben tiszta fogalmában megismeri, mi lett belőle világos tudat nélkül, a természet által.” Vö.: Kuno Fischer (vö. 7. jegyzet, 718.): „Fichte a kultúrtörténet eredetét és kezdetét egy, a fejlődés törvényeinek ellentmondó ő- és mintanép-hipotézisre alapozta (...), vagyis a fejlődés helyébe a kinyilatkoztatást teszi és a történelmet ezáltal rejtélyé változtatja.” A mintanép eszméjének Rousseau-val való összefüggéséről: Fester (42. jegyzet, 133. ff., 146., 153.). Lask (57. jegyzet, 257.) félreismeri azt az alapvető ellentétet, melyet maga Fichte állapít meg „eredeti” és „történeti” között (VII, 565.).

61. VII, 566.

62. VII, 571.

63. Nem tudjuk osztani Lask (vö. 57. jegyzet, 269.) véleményét, aki a fent idézett sorokban annak „csalhatatlan bizonyítékát” látja, hogy Fichte ténylegesen is egy, „a múltat és jövőt átfogó, a 18. század számára tökéletesen felfoghatatlan »történelem«-fogalmat képviselt”.

64. *Staatslehre*, IV, 423., VII, 573.